

ակնարկու[թի] Վ եհիս բառնայր յանգոր
[թի]կունս զայս բեռն ծանր դաստիարա-
կու[թեան] մանկուոյս, երկիւղախտուն
յուսով որ ապաւենն է տկարաց վտա-
հացեալ, այս եղեն մտաւորական յուզ-
մանցս որոճք, այս իղձք սրտատրոփ, [թե-
իւ] արդեօք և որպէս և իմովսանն ան-
դատապարտ ի գործ պաշտամանս գտա-
նել մար[թիցի]մ, և որով պսակել զգե-
ղեցիկ ակնկալու[թիւն] աստուածագու-
մար Վողովոյս, և զմեծիղձն տենչ տանս
հայրենեաց ի հաւատացեալ ինձ ի
սրբազան աւանդս, ի դասս ասեմ ա-
ղածրի մանկուոյս, անտխեղծ զանմե-
ղու[թեան] միտս նոցա պահելով՝ յա-
ւելլուլ ճոխացուցանել առաքինի և աս-
տուածային իմաստասիրութեամբ. ու-
րով բարեբաղդագունի կենաց պատրաս-
տել զնոսա, և անձանց և հայրենեաց
իւրեանց երանութեան գոլ առիթս :
Ըստ իսկ խորհրդածեալ ի սոյն, զայս
միայն գտի գիտութիւն ըղձիցս սատա-
րիչ ուսուցանել նոցա զմարդն. ճշմար-
տապէս կացեալ ի վերայ [թե] չիք կա-
րեւորագոյն ի գիտութիւնս մարդոյ՝ քան
զմարդն գիտովն :

Իյելամուտ եղեն այսմ յետ մանրա-
յոյզ հետազօտութեանց և որպիք ի-
մասանոցն հելլենաց, բայց ոչ ամենեւին
ճշմարտութեամբ : Վանգի ի սրբա-
վայրս դրոշմեալ նուիրական տառիւք
Ծանիւր դէպք, չաջողեաց երբեք ումեք ի
նոցանէ ճանաչել [թե] զինչ մարդն իցէ,
քանզի գայ[թակղեցի]ն ի գիտութեան
Բստուծոյ, և ըստ առաքելոյն ասելոյ՝
ծանեան զԲստուած, այլ ըստ ամբար-
տաւան խորհրդոց իւրեանց և ըստ քմաց
ախորժակի, և ոչ որպէս պարտն էր :
Օ ի որպէս ճշմարիտ աստուածգիտու-
թիւն յԲստուծոյ է, սոյնպէս և ստոյգ
գիտութիւն մարդոյ յաստուածգիտու-
թենէ. գեղեցիկ զօգիւք կցորդեալ ի
մի զուգութիւն :

Եւ որ ի նրբամիտն և անձնապար-
ծիկ իմաստասիրաց, Սոկրատեսնցն ա-
սեմ, Պլատոնեանց և Կոնփուկեանց և
այլ հոյակապ անուանց դադսնի եկաց
գիտութիւն, աստուածասիրաց միայն

Վրիստոսեանց պարզեալ կայ. [թե]
“Բստուծոյ երկիր, և զպատուիրանս
նորա պահեա, և այս է ահա մարդն ամե-
նեւին” : Վանգի քրիստոսեան կրօնից
է միայն ծանուցանել մարդոյ զմարդն.
որով հաւաստի ամենեւին [թե] չէ հա-
սանել գիտութեան մարդոյ առանց բա-
րեպարիչտն հաւատոց և ուղիղ դաս-
տիարակութեան. և [թե] ուր պակասին
սոքա, այլն ամենայն սե[թե]ւե[թե]ք են
արտաքնայարդարք, և ոչ ուսուցանեն
մարդոյ զմարդն : Արով արտաքնոյն գի-
տութիւն առանց ծանուցանելոյ մարդոյ
զնեւքին իւր մարդն, վատթարագոյն է
քան զտգիտութիւն :

Եւ դու Եւրոպէ, չքնաղդ և [թե]-
շուառ, տխուր ճշմարտութեանս վկայ
առ դուրս կաս. ուր զի խոտորեցան
որդիք քոյուղիղ հաւատոց և ի բարեք
դաստիարակութենէ՝ գետահետեալ
յորդեցին ի քեզ չարիքդ ամենայն. և
մօտալուտ մահահոտ սպառնալիք ա-
րեանց և աւերակաց ի վերայ կայ. մին
չև ոչ ապաշաւեալ դարձցիս ի ճշմարիտ
գիտութիւն մարդոյ, և առնուցուս ի
միտ [թե] “Բստուածապաշտութիւն առ
ամենայն ինչ օգտակար է, և զաւետիս
կենաց ունի զարդիս և զհանդերձե-
լոցն” :

Ա.

Սարգոյս սահման տալ խորոցն Բս-
տուծոյ խորհրդակից է լինել. քանզի
ոչ որ տեսանեմքն է մարդն, այլ որ ան-
երևոյթ մարդս է, որ հաստեցաւն ի
պատկեր աստուածութեանն, որ ծան-
րագանդաղ վայրածորելի հողայարկ բը-
նակութեամբն խոնարհ քան զհրեշ-
տակս, վախճանաւն ոչինչ նուազեալ
քան զնոսա, անմահութեան նոցին վի-
ճակակից : Ար ի տեսիլ ածէ յինքեան
զամենազօրն զօրութիւն հրաշագործե-
լով զտիեզերս. և ի ստոս [թու]ցեալ
երկրիս գնտակ ընդ բիւրս բիւրուց ա-
րեգականց և ընդ բազմաթիւ աշխար-
հաց կախելոց յանձայր ասպարէզ ոչնչ-
ու[թեան] : Եւ ի վեցեակ շարս ամանա-

կաց յօրինելով զերկիր 'ի բնակութիւն հանդերձելոյ (թագաւորին մարդոյ՝ որ մեծասքանչ եղելով թեամբ կառուցեալ կանգնի 'ի հողոյ և շնչոյ աստուածութեանն իշխան արարածոց և յետ Մատուծոյ աստուած նոցին : (Թէպէտ ոչ բաւելով մարդոյս հողազանգուած մասն տանել մեծութեան փառաց աստուածայնոյն , և նախանձաբեկ յազգակիցն իւր հողամասն գող իմն ընկղմեալ խորասուզի 'ի նոյն , մինչև նորոգողին կրկին վերամբառնալ զնոյն և հրաշապատիւ ազգախառնել ընդ աստուածութեան իւրոյ : Սակայն և յետ այնորիկ կրկին 'ի մեզ տեսանեմք մարդս , երկրասեր և աստուածախառն , աստուածազաւակ : Մաշինն գետնաքարչ զերկրաւ յածի միշտ , երկրորդն զերկնիւք քերէ : Ս'ին մարմնոյ է ստրուկ և ապա կանութեան ծառայ . և միւսն գեր 'ի վերոյ անցեալ քան զերկրաւորս՝ անեղծութեան է ցանկացող : Այլ մարդոյ ազատ կամք անբռնադատ կացեալ 'ի միջի երկուց հակառակ էակաց 'ի մեզ . կամ 'ի մին հակամէտ՝ հայթայթէ անձին զանգիւտ կորուստ , կամ միւսոյն անսացող՝ երջանիկն անմահութեան լինիցի ինքեան առիթ :

Մհա ճմարիտ մարդն , ահա մարդ քրիստոնէի . և ոչ զոր փիլիսոփայքն երազեցին և վոհմակք անաստուածիցն և մարդադէմ գազանաց ճարտարեցին սահմանել : (Նսունդ իմն դիպուածոյ , տնադորոյն և անհեթեթ էակի խաղալիկ , վատթարագոյն քան զանբանս , զի չէ անբան . և քան զուրիշն՝ ընչացեալ միանգամ : Վարձեալ ճիւղ իմն է հրէշաւոր և քան զվարդապայն քաղեայ և չէ մարդ , զոր Վենեւացոյն օծաբընոյթ , նենգուպատիր , քաղցրաբան լեզուն հնարեաց : Ս' արգահատելով իմն ընդ անբաւ աղէտս՝ նորա , դիւթութեամբ առեալ ածէր զնա յանտառս 'ի վայրենաբնակ կենցաղ և յրնկերութիւն անասնոց : Այլ զմարդկութեան մտաց վերածնող և զգայեակ զքաղաքաժողով ընկերութիւն մերժեալ , այլ իմն մոլորաշաւիղ դժոխորոգայթ ճանապարհաւ

'ի ջոկս անբանից զնա վերաբերել նկրտէր :

Այլ մեք հաւատովք և ուղղադատ իմաստասիրութեամբ խելամուտ մարդուն լեալ , այսուհետև ոչ գայթակղեցուցէ զմեզ բազում ուրեք նորին ընդ անբանսն հաւասարութիւն . մանաւանդ 'ի սկիզբն նորա 'ի հանգունատիպ ծնունդ , և 'ի կատարած 'ի հէք մահ : Վանդի յամենայն 'ի սեռս կենդանեաց մարդն է միայն , որ ոչ որ էն եկեալ յաշխարհ՝ ընդ աստիճանս իմն վերամբառնայ 'ի մարդկութիւն : Այլ ընդ 'ի կենդանեաց բնածին և բնատուր հայրենաժառանգ ձիրք են , որովք մէն մի 'ի նոցանէ յարուցեալ կանգնին 'ի կեանս , և հասարակաց օրինօք բնութեան բռնադատեալ տեսանին 'ի նոյն կարգ , 'ի նոյն սովորոյթ և 'ի նոյն տարազ կելոյ : Սրպէս զի տեսանեմք զհրաշալին 'ի միջատս խլրտեալ զարթուցեալ 'ի պարուրափակ պատուտակացն 'ի թռուիչ , և անդէն ինքնուսոյց , ինքնագէտ , ճարտարագոյն քան զնախնիս և քան ըզհաւան բազմահմուտ արուեստիւն զքիմն պարարել նեկտարեան քաղցրութեամբ և զաշխարհս լուսաւորել : (Նոյն է տեսանել և 'ի սարդիցն ազգ , զնոյն և 'ի բազմախուռն ցեղ միջատիցն և կենդանեաց ընդ կենաց և զհամակ ճարտարութիւն ազգին բարձեալ բերել ընդ իւրեանս :

Մնդէր և մարդոյ որ անկշիռ , անզուգորդ յանչափս գերազանցեալ է քան զնոսա , ոչ այս բնածին շնորհք : Վայնա յաշխարհ ողորմքան զամենայն շնաւորս , ոչինչ ամենեւին ունելով պատկանաւոր նշանակ կանխազեկոյց իւրոյ մեծութեան : Սերպարան տխեղծ ամենեւին՝ թէպէտ մարդաձև . ոչ տեսական զօրութիւն , ոչ լսելութիւն , ոչ շօշափական փորձ , ոչ հոտոտելիք և ճաշակ : Սակ մտաց , խորհրդոց , կամաց և հոգւոյն չիք և ոչ աղօտ առերեւոյթ ցոյց : Սակայն են ամենեքեան և բանտեալ յանգօր և յապիկար մարմնի . զոր օրինակ կազնի մի մեծ ամփոփեալ թագլիցի 'ի սերմն իւր փոքրիկ , 'ի խուն կե-

ղէկին՝ անդնդախոր, երկրատարած արմատովքն, հսկայաձև բնուիչ, երկնասլաց, ամպածրար գագաթամբն, մեծասփիւռ ոստովք և տերևովք և պտղովք, խնամոտ ձեռաց մշակին մնալով ժողովելոյ զնա՝ ի ծոց երկրի, սապէս և մարդս ի դոյզն մարմնի տղայոյն ամփոփեալ ամենայն պատահական կատարելութեամբք հանդերձ։ Այլ ո՞ սորա մշակիչ դայեակ և սնուցող դաստիարակ։ — քաղաքաժողով ընկերութիւն մարդկան։ Վրանդի մարդոյս ի հողոյ ի հասարակաց մօրէ տուեալ մարմին, յաստուածութենէ անտի հոգին։ իսկ մարդկութեան նորա ձիրք և առաւելութիւնք յաստուածակարգ ընկերութենէ սահմանեցան։ Ա՛բէ. արտաքոյ մարդաժողով ընկերութեանս գազան է ինքնին արտաքին մարդս, զի ապստամբ գտաւ յաստուածապայման կենացն։ Թագուցեալ հոգին ի վայրենի մարմնի, անտառասէր, վայրագ և յափշտակիչ սրտառող, ոչ զմարդոյ ունելով միտս, և ոչ գոգցես կամաց ազատութիւն և ոչ զնորին յայտարար լեզու։ և զոր բընութիւնն անբան տայ մարմին, մարդկայինս ընկերութիւն ի բանաւոր զայն փոխէ մարդ։

Այսպէս ահա աստուածատուր այս ընկերութիւն աւանդապահ կայ ողջոյն ձրից մարդկութեանս, իբր սխրալի իմն շղթայիւ ի նախամարդոյն սկզբնաւորեալ ամենայն աղամածնացս ազգ ի մի լծորդելով ի մարդն։ Այլ այսր մարդկայնոյ ընկերութեան ընտիր գանձուցն մատուռակ և բաշխող դաստիարակութիւնն է, որ զմարդ ծանուցեալ մարդուն՝ համբառնայ զնա յայն՝ որ կշռեցաւ նմա յԱստուծոյ կէտ նպատակի։ Արանի ապա ժողովրդոց, որ գտողք եղեն ուղիղ դաստիարակութեան և մեծարողք նորա, երանի և դարձեալ երանի, զի սովաւ ի գիւտս են մարդկութեան և բարեբաստիկ աւուրց։ Այն և նորին արհամարհողացն, և որ ապախտքն զնովաւ արարին։ եղով մարդկութիւն նոցա։ Թշուառ և անմիտ կեանք նոցա։ Այսն որոյ և քան

զամենայն թշնամիս մարդոյ՝ թշնամագոյնս պարտ է զնոսա համարել որ խոչընդոտն ուղիղ դաստիարակութեան և արգել լինիցին։ և խժաղոյն քան զմարդասպանս և զմարդապաշտ, որ զմարդկութիւն յափշտակել ի մարդոյն ժպրհին։ և զնմանիս իւրեանց ի վերելս սնափառ անմիտ մեծութեանցն համարին։

Վրանդի այլոց ի կենդանեաց բնիկ կենացն անդիտութիւն՝ զերջանկութի գործէ։ իսկ մարդոյս անդիտանալ զանձնէն՝ թշուառութեան նորա է առիթ։ զի առաջնոյն էութիւն ի տգիտութեան է, և երկրորդին ուսանելոյ յինքեան զմարդն։ Այսն այնորիկ դարձուցեալ միանգամ զայս ընդ ոլորտս երկրի ընդ համակ եղելութիւնս, և տեսանիցեմք զամենացեղ կարգս արարածոց ի կայի իւրեանց անփոփոխ հաճք և հաւանք ընդ իւրեանց պայման։ Այլ օդականք՝ ընդ լուղականաց մախան բաղդ, և ոչ սոքա զանդնդաբնակ կենցաղ փոխել յօդաթռիչ կեանս։ ոչ չորքոտանիք զփետրաւորաց բաղձալ զվիճակ, և ոչ միահամուռն կենդանիք մարդկայնոյ կենաց հետամուտ։ Արդոյ միայն է թողեալ անդոճ լինել ընդ իւր սպայման, յար ի փոփոխմունս ըղձից կալ։ զի ինքնատէր ստեղծաւ և ինքնիշխան կամաց իւրոց, կամ աղետից անձին և թշուառութեան առիթ լինել միւր շաւղօք թափառեալ, և կամ ցանկալոյն երջանկութեան, ընդ ուղիղ ճանապարհ հաւատոց և դաստիարակութեան։

Առաջնորդ շաւղաց մարդոյն և ուղղեցոյց ողջոյն կենացն տուաւ դաստիարակութիւն։ Այլ միոյ միոյ ի մարդկանէ համօրէն ընթացից կենաց երաշխաւոր կայ յանտիական հասակէն ընկալեալ ազգուն բարւոյ կամ չարի։ Այսն որոյ քան զծննդոց բաղդ՝ դաստիարակութեան է աշխարհի պայմանս կենաց բաշխել։ Այլ ոչ առանձին անձին միայն, այլ և ազգաց, ժողովրդոց և պետութեանց։ Ասմանէ տէրութեանց կանգնումն և կործանումն։

Վրանդի և բազում անգամ անցանելով իմ ընդ մեծանուն մատենագիրս

Եւրոպայ , և ուշի ուշով միտ եղեալ 'ի նկարագիրս նոցա զազգաց և զժողովրդրդոց դրացեաց և զհեռաւորաց , տեսանէի գիւտ իմն ըստ կլիմայից զանազանութեան տալ նոցա բարս , կրօնս , օրէնս և սովորոյթս : Ի՞նչ զի այս ազգ ընդ այսու բնակեալ աստիճանաւ , որոյ վասն և այսպիսի բարուց հանդիպեալ . այն ոք ժողովուրդ ընդ այնու անկեալ երկնիւք , սակս որոյ և այսօրինակ սովորութեանց և կարգաց վիճակեալ : Եւրոպէլ իմն կամելով կարծես զբաւդէից գիտութիւն , թէ օղոց զանազանութեան իցէ , ջերմութեան կամ ցրտութեան , և աստեղաց ազդեցութեան վայրենի առնել զմարդ կամ ընտասուն համբոյր 'ի քաղաքականութիւն . կրօնասէր կամ անկրօն , քրիստոնէայ կամ մահմետական : Իցեն որք և զնորաղանդից մոլորութիւն ըստ կլիմայից բաժանիցեն : Պարտ էր հարցանել սոցա , թէ ո՞չ նոյն էին օղք աշխարհաց իւրեանց որ ինչ առ նախնեօք և այժմ . սակայն որպիսի զանազանութիւն ընդ նախահաւսըն և ընդ թողունս 'ի կրօնս և յօրէնս , 'ի կարգս , 'ի սովորոյթս և 'ի բարս : Ի՞նչ նոյն օղք էին Եւրեիկացւոց աշխարհին երեքարիւր ամօք յառաջ և այժմ : Ի՞նչ թէ փոփոխեցան Եւրեիկէ որ ինչ էրն առ Տերտուղիանոսիւ , առ () գոստիւնեաւ և Կիսրիանոսիւ : Եւրոպայ կարծեմ զհռովմայեցիս և ընդ նովին երկնիւք և որ առ մեօքն և առ () գոստեաւ , առ Փաբրիկեաւ և Կինկիննատոսիւ . սակայն որպիսի խտիր 'ի նոսա տեղեկագոյն քան զիս էք : Եւրոպայ ուրեմն իցէ ինչ բռնագոյն 'ի մարդիկ քան զօղոց փոփոխութիւն 'ի լաւն կամ 'ի վատթար զնոսա կրթել . այս կամ այն բարուց տէր դործել , կրօնասէր կամ անկրօն առնել : Եւրոպայ է ահա դաստիարակութեան ազդեցութիւն . այս էր որ տայր երբեմն Յունաստանի 'ի նոյնացեղ միաշուրթն յորդիս նորա՝ ժողովուրդս այլաբնոյթս , հակառակախորհուրդս , այլակարծիս , միով բանիւ Սպարտացիս և Եթէնացիս : Եւրոպայ դաստիարակութեան զանազանութիւն ոչ միայն յաշխարհի

միում , յազգի և 'ի գաւառի , այլ և 'ի համազգի քաղաքացիս , 'ի նուազութիւ ժողովրդեան , յրնտանիս անգամ և յեղբարս այլախորհուրդս իրերաց և ռիսերին յարուցանել գիտէ , որոյ և 'ի հաւաստիս չունիմք պէտս 'ի հեռաւորս ընթանալ :

Եւրոպայ աստ զդաստիարակութեան զօրութիւն 'ի հանդէս բերել օրինակաւ մեծի իմաստասիրին : Օր օրինակ , առնէ , խորամուխ սրահայեաց ակն ճարտարի գիտէ ընտիր արարեալ գտանել ինչ ինքեան արժանի 'ի զանգուած անհեթեթ ժայռի , 'ի կոթող ինչ անկերպարան , յորոյ յաներեւոյթ գեղն ցանկացեալ և 'ի փոշոյն և 'ի տղմոյն 'ի բաց զնա մաքրեալ , և իւրով արուեստին հընարագիտութեամբ՝ զանարդն և զանձն նիւթ 'ի վայելչականն և 'ի չքնաղ հասակ և 'ի կերպարան ածիցէ , շունչ իմն և ոգի տալով նմին , կամ անմեղ և փափկամորթ մանկան , կամ քաջալանջ , կաշմբունն հսկայանդամ երիտասարդի , եթէ փափկասուն գեղադէմ օրիորդի , եթէ սպիտակ ալեօք մեծաճաղատ մեծարոյ ծերունոյ . յայպէս և դաստիարակութիւն 'ի միջոյ ռամկին և վիմացելոյ անպտուղ կարծեցեալ մտաց գտանէ իւր զընտիր ընտիրսն և ընծայէ մարդկութեան ամենազգի արժանագով մարդիկ , պաշտօնեայս երկնից աստուածարեալս և հովիւս ժողովրդեան հայրագութս . իշխանս քաջախորհուրդս 'ի հաստատութիւն և յերանութիւն ազգաց , իմաստասէրս ուսուցիչս ճմարտութեան և նեցուկս ուղիղ դաստիարակութեան , քաղաքագէտս սատարս անդորրութեան և վայելուչ կենաց , միով բանիւ քաղաքացիս արժանաւորս : Եւ առանց բարերար ձեռին դաստիարակութեան իբրեւ ջոկ իմն անասնոց խառն 'ի խուռն , կամ իբրեւ զհեղեղ սահեալ անցանէր մարդկութիւնս խառնել 'ի ծով յաւիտենիս :

Եւրոպայ որպէս ճարտարին արուեստ՝ զբիծս անգամ 'ի վիմին թագուցեալս յառաւելութիւն և 'ի գեղ պատկերին վերբերէ . սոյն և դաստիարա-

կուլթեան շնորհ, այն որ թերուծիւնքն կարծին զծածուկ կիրս 'ի կատարելու թիւն մարդոյս փոխածէ : Իցէ՞ քան զսնափառն մոլութիւն, գազան է նա անապորոյն 'ի բուռն և յուժգին բարս, անխիղճ եղբայրասպան, անողորմ, պըղնձաղի որդեկոտոր և ամբարիշտ հայրասպան . որ զարդարութիւն, զանմեղութիւն և զիրաւունս աստիճանս գնէ ոտնփոխ փառացն : Իսկ 'ի տկարս սնապարծիկ ծաղու արժանի և ձանձրաբեր ախտ : Երկայն դաստիարակութի գիտէ զայս 'ի ստոյգն փոխակերպեալ սէր փառաց շունչ իմն և ոգի ամենայն առաքիւնութեանց և գօտեպնդող յամենայն 'ի գործս լաութեանց : Օ սրտմոլութիւն՝ զբարկագոյն քան զամենայն կիրս և քան դիչ, աւերող և դահիճ անձին և այլոց՝ 'ի վեմ իշխանական վարչութիւն 'ի վերայ ինքեան և օտարին : Օ նախանձ մաշիչ, զժանգս մտաց և մարմնոյն՝ 'ի գեղեցիկ նախանձընդդէմ նմանութիւն ռուբինութեանց մերձաւորին : Օ մեղէն և զթոյլ բարս, որ անպիտան գործէ զմարդ և մարմնապիշ մարմնոյ ստրուկ՝ դաստիարակութեան է փոխել 'ի քաղցրահամբոյր և յընտել գնացս ընդ նմանիս, և 'ի սիրտ ազնուագութ առ տառապեալ ընկերն : Եւ զի մի յերկարեցից, դաստիարակութեան է զհոյս իսկ ախտաշարժ մոլաբոյսս բնութեան՝ յառաքինութեանց փոխել 'ի գեղեցիկ ծաղկունս . քանզի չիք մոլութիւն յորում չիցէ և առաքինութեան սերմն իմն ծածկեալ 'ի նմա :

Ի դաստիարակութեան՝ կամաց միայն և ճգանց և հլուականութեան դաստիարակելոյն պէտք են . որք և երկնից հզօր օգնականութեան են ազդու շարժիչք . և ահա ամենայն դժուարինք 'ի դիւրինս, և առապարքն 'ի հարթ ճանապարհս : Իբրև զայլս 'ի գիտութեանց չիք սորա սկիզբն և մէջ և կատարած . կամ մանաւանդ բարւոք թուիցի ստել, սկիզբն միայն է : Եւ առանձին ժամ կարգեալ 'ի յուսումն, այլ միշտ 'ի նոյն կանխեալ դասս ամենայն մտադրութեամբ ցորձափ խորհիմք 'ի մեզ զմարդս :

Եւ յսր մեծի գիտութեան նախաւումն պնակիտն լսողութիւն մարդոյ է, իսկ մեծամարմին մատեանք և ճոխ մատենադարանք՝ սիրտն և միտք :

Բ .

Եւ իսելամտել, ասացաք, մարդոյս որ 'ի մեզ՝ պարտ է կանխել 'ի գիտութիւն Եստուծոյ, և ընծայութիւն հաւատոց էութեան նորա մատուցանել : Եւ թէ առանց այս հաւատոց չիք իմիք հասու լինել 'ի մէնջ . որով և գիտութեանս կրկին ծայրք իցեն անհրաժեշտ՝ Եստուած և ոչնչութիւն : Օ ի եթէ գիտութեանս մերոյ հիմն զԵստուած դնելով ոչ ամբարձցուք զմարդկայնոյ գիտութեանս զկառոյց, խարխուլ է ամենայն . ընդ վիհս անելս կործանել կայ մեզ գահավէժ, 'ի գաւառս ցնորից թափառել ընդ թոհ և ընդ բոհ, և քան յերազոյ ևս չարագոյն 'ի չքութեան խորս դանդաղել :

Եւ ասցելոցս քաջ զգործ էառ Եւրոպա 'ի չարաշուք և յանարժան փիլիսոփայս իւր, 'ի հակառակորդս կրօնից սրբութեան . « Երոց զբերանս եղեալ յերկինս, և զլեզուս իւրեանց ածէին զերկրաւ » : Եւ զանձինս առ իմաստունս ունէին յիմարեցան, և անձամբ անձանց փորեցին զխորխորատ կորստեան, կանխեալ հաւասարեալ անբանից՝ ոչնչիւն պսակեցին զինքնապանծ գիտութիւն իւրեանց :

Եւ դու, ո՞ր դիմեալ երթաս, երկնից զօրութեանց տեառն հրաշալեաց խորազնին զրուցաբեր, որ իբրև 'ի մանկունս տգէտս և յերկրաքարչս 'ի մեզ հայելով յանդուգն գարշապարօք մրտացդ հսկայաքայլ ձեմես յաստեղատունս և անդր 'ի վեր անցեալ 'ի հաստատութեան : Եւ լայն ճակատուդ թուիմ՝ դրոշմեալ տեսանել զաստեղազարդ կամարին զյօրինուած : Եւ արձիր միանգամ մեծախորհուրդդ էակ, ասա մեզ ո՞ իցես որ միտսդ յանմատոյցս և յանսահմանս : Եւ արձուցեալ նորա զտխուր հայեցուածս լի արհամարհանք պա-

տառիւանի առնէ . () Ի հարցանես , քեզ նման ծնունդ եմ գիպուածոյ , կոյր և տղէտ սկզբանաւ և վախճանի , և իբրեւ զիս զգիպաց արգասիս հետազօտելով վայրապար՝ ոչինչ առաւելեալ քան զնոսա յանյուշութեան հոսիմ ծով :

() Ինչ եղուկ նմա կարգայի յախշութեանս 'ի բարձրութեան անդ զնա 'ի խոր յանդունդս տեսանելով , և աստի զմարդոյս բարձրութիւն ընդ անգուգորդ նուաստութեան , 'ի կրկին ծայրայեղս զնորա սլայման , տեսանեմ և այլ ոք 'ի յալս խորինս . 'ի ստորինս երկրի էջս գործեալ ընդ խաւոյսն և 'ի կենդրոն անդր նորին միջամուխ , իբրեւ թզաւ իմն չափելով զանարդի և հըսկայամարմին զանգուածոյն ստուարութիւն և բռամբ զծանրութիւնն կշռելով : Եւ դժոխադէմ թախիծ տխրութեան սրտին զաջօքն պատեալ՝ թուիմ տեսանել դողդոջուն ձեռամբ թողուլ անդ իւր յիշատակ , թէ Տացի հողս հասարակաց մօր , զորոյ յանդուգն բազկաւ պատառեմ զծոց . և շունչս այս լուծեալ յընդարձակութեան օդոյս խառնեցի . եղէց իբրեւ զնախնիս իմ և ըզհարս և որք շունիցին բնաւ անուն : () Այլ եղուկ մարդկութեան , որպէս 'ի կարծեցեալ իմաստութեան իւրուման մտանայ : () Եւ Եստուծոյ գործոց հետազօտութիւն արար նմա զարարիչն կորուսանել . այլ կորուսեալ միանգամ և անիոյթ ընդ կորուստն՝ արարածովք համարեցաւ զբաղել զմիտս : Ինդ Եստուծոյ կորոյս և զմարդկութիւնն , և յուսով վաթթար քան զկաւ՝ հաւասարեցաւ ընդ ոչնչին :

() Բանզի մինչ չեւ ուսուցեալ մարդոյ զմարդս՝ տալ տեղեկութիւնս որ ինչ արտաբոյ նորա՝ այնպէս է , որպէս եթէ ոք յանյատակ օդս շինուածս 'ի վեր կառուցանել խորհիցի : Եսկ յետ զգեղեցիկ , զամրակուռ խարիսխն ձգելոյ՝ զաստուածգիտութիւն , և զսիւնսն կանգնելոյ՝ զմարդոյս գիտութիւն , այնուհետեւ մեծակաւոյց , չքեզ 'ի վեր ամբարձցի մարդկայնոյ կատարելութեանց վայելուչ տաճար : Եւ յուհետեւ յամենայն 'ի

ծանօթութիւնս իւր մարդն , յամենայն 'ի գիտութիւնս և 'ի նորանոր փորձս զԵստուած և զմարդ նկատիցէ : () Եստուած՝ որ արարն զնոսա ամենազօրկարողութեամբն , և զմարդ՝ վասն որոյ արարաւ ամենայն ինչ , և ինքն ոչ վասն ուրուք , բայց Եստուծոյ միայնոյ : () Եւ ամենայն գիտութիւնք մեր իբրեւ ճառագոյթք 'ի կենդրոնէ աստուածգիտութեան և մարդոյս գիտութեան շողեալք՝ վսեմագոյնս փայլեցուցեն 'ի մեզ զԵստուծոյ ծանօթութիւն և զմարդոյս : () Իբր յայնժամ գիտութիւն արհամարհ քանզի որ մտաց մարդոյս առաւելութեան է առիթ , կարեւոր է : Եւ բազմացեղ ազգ գիտութեանց որպէս նա՝ ժիշտք հըլութեամբ սպաս տարցեն իբրեւ մեծափառ տիկնոջ մտաց մարդոյ :

() Եւ ասն այնորիկ եթէ ներեցէ աստ երկայնամիտ Եստանս , ոչ 'ի յաւելուած ինչ գիտութեան նորա , այլ զի մանկուոյս և նոքօք առաջի աշխարհի խօսիմ 'ի ցոյց մերոյս դաստիարակութեան , անցից համառօտս իմն ուրուագրել զուսմունսն՝ զոր յընթացս դաստիարակութեանս տամբ մանկուոյս 'ի վարժ . ցուցեալ և 'ի սոսա զճշգրիտ մերս գիտաւորութիւն :

() Պաշտօնեայք քրիստոսեան կրօնից բարեպաշտութեան , և նորին կաթողիկէ եկեղեցւոյն , դաստիարակութեանս մերոյ ոգի և շունչ զկրօնից դնեմք ճշմարտութիւն՝ զոր քարոզեմք 'ի կենդանի բարբառ և 'ի զիր 'ի հարիւրից և յիսնից ամայ հետէ յարեմուտս և յարեալ : Եւ յայս կրօն սուրբ 'ի տեսական և 'ի գործնական վարժեմք զմանկ տին ընդ ողջոյն ամս դաստիարակութեան նոցա :

() Պատուեմք զազգին և զնախնեաց լեզուն , զոր զկնի կրօնից իբրեւ աւանդ սուրբ և աստուածապարգեւ շնորհ պահեմք հաւատարիմ : () Եւ երիցանւոյն լոկ համարիմք զնա կարեւոր , զի կրօնական բարբառ է այժմ և ոչ քաղաքական , այլ համօրէն ազնուախոհ հայ ժողովրդեան , որ ընդ նախնեացն ազնուակա՛նութիւն պարծեսցի , որ չիցէ օտարա-

խորթ որդի և 'ի մէջ ազգաց զաւակ ընկեցիկ : 'Խարձեալ սովաւ համարիմք խաղապտեղ մտօք ազգասիրութեան ոգւով ընդ անցեալ , ընդ այժմեան և ընդ գալի որդիս ժողովրդեան իւրոյ : 'Ենդ առաջնոյն ընդ վսեմախոհ խորհրդոց առաքինութեանց լինել նախանձաւոր . երկրորդին իբրեւ ծնողաց և եղբարց բարերարել միշտ և մտօք և մարմնով . իսկ երրորդականացն զգալոց ազգաց իբրեւ զորդւոց և զթոռանց խնամ ունելով թողուլ և նոցա օգտաբեր բարեաց ինչ յիշատակ , քաջ եղեալ 'ի մտի թէ ոչ ամենայն ինչ մեօք և 'ի մեզ վախճան առնուցու : Աւանիմք և զօտարաց զիմաստուն ազգաց զբարբառս , զի զնոցա գեղեցիկ իմաստն և զխորհուրդս ընդ մերոյս պատուաստել կարիցեմք , զի զոր նոքա երկարժամանակեայ վաստակօք շտեմարանեցին՝ մեք 'ի մեզ դիւրեալ յեղուլ մարթասցուք . դարձեալ զի և ժամանակին օրինաց քաղաքականութեան հնազանդեալ , վայելուչ մեզ կեանս հայթհայթեսցուք :

'Այա գայ պերճախօսութեան և տրաւ մաքանութեան արուեստ՝ որ զլեզուն ընդ մտացն գեղեցիկ զօղիւք կապեալ , խոհականին տան զերեսանակ լեզուի՝ վարել զնա ընդ ուղիղ պողոտայ առաջնորդութեան խելաց : Պերճախօսութեան է գեղայօրէն պճնեալ զարդարել իբրեւ զկոյս մի չքնաղ զմտաց մերոց ծնունդս բանիւ բերանոյն 'ի լոյս բերելով : Այլ խոհուն ծանր տրամաբանութեան քօղ իմն ծածկութեան արկանել զզարդութն և զգեղովն , և վայելաւոր ևս համովն և չափով զնոյնս փայլեցուցանել , չքնաղագոյն և ըղձաղոյն զայն Կործել : Որքօք 'ի նմանիս մեր իշխանութիւն իմն զանձամբ առնումք՝ նոցին հաճութեամբ գերել զմիտս զհետ խորհրդոց մերոց և կամաց :

Իսկ աշխարհագրական գիտութիւն իբրեւ զձեռանէ կալեալ շրջեցուցանէ զմեզ ընդ սահմանս երկրագնացոյս , զոր լարաբաժին կարգեաց ամենակալն 'ի բնակութի որդւոց մարդկան . տուեալ նոցա զօրութիւն և միտս գեղազարդել

զերեսս երկրի 'ի ծնունդս հանձարոյ և ձեռաց :

'Այա երկրաբանական գիտութիւն , և բուսոց և կենդանեայ բանայ մեզ առաջի տեսարան ամենազուարճ : Սերթ 'ի խորս երկրի առեալ տարեալ զմիտս , ընդ նիւթոյն կարգ և յօրինուած սքանչացուցանէ . մերթ յերեսս նորին ամբարձեալ ընդ բազմապիսի երևելի երևելի զարդս 'ի բոյս և 'ի կենդանի յապուշ կրթեալ մոգէ : Այլ յաւսահատ առմենեին 'ի միտ առնուլ զամենաբնոյթ , զամենացեղ թագաւորութիւն , և զանհամարն , զանթիւ ցեղակարգութիւն բուսոց և կենդանեաց , և մանաւանդ տեսանելով նորագիւտ աչօք՝ յաշխարհիս այլնորանոր աշխարհս փոքունսն անթուելի կենդանեօք խոնեալս . զոր օրինակ 'ի խուն ինչ տերեւիկ՝ անտառ մի մեծ սփռեալ անասնովք , 'ի կաթ մի ջրոյ՝ լիճ լուղսկօքն զարդարեալ , և ընդ օդոյս նուրբ տարածութիւն բիւրաւորաց 'ի սփիւռ ծաւալեալ , և անդէն այլ յայլմէ լեալ և յանձնէ 'ի դուրս առ արարիչն հասարակաց աղաղակէ մարդս , թէ “Սեծ ես Տէր և 'ի փոքունս” :

Այլ խոհն ինչ առեալ զճաշակ ապա աստեղաց գիտութե այնուհետեւ զայս ամենայն հրաշապատումս առ հրաշագունիւք և վսեմափայլ անկուպար տարածութե երկնից իբրեւ առաջահատ մի համարիցի . յորում զարեգակն տեսեալ կենդրոն և սիրտ կենդանութեան և շարժման ողջոյն մեծամարմին բնութեան տիեզերաց , և զբոյլ ջահաւառ աշխարհաց սփռեալս շուրջ 'ի զարմանագործ մասնաց հրաշալեաց տեսուն , և ափ 'ի բերան չունիցի ինչ ասել , յանչափ մեծութեան արարչին խորասուզեալ միտք նորա :

Յետ այսորիկ և ամենուսոյց վարժիչն , հինաւուրցն դաստիարակ 'ի վերայ եկեալ՝ պատմութիւն , կարեւոր զուարճութեամբք հանդերձ ազգու և զօրաւոր օրինակօք մարդէ զնոսա : Փեռեկէ նոցա առաջի զանցեալ մարդկան զխորհուրդս 'ի ներքին սենեակս մտաց , զհնարիմաց ճանապարհ կենաց , զբարի

և զգար արարս և զանհրաժեշտ նոցին հետևորդս : Սորա է իբրև մագական ինչ արուեստիւ միջամուխ զաշակերտեալն իւր առնել 'ի գաղտնածածուկ խորհրդարանս բռնաւորաց . քննել զպետութեանց գնացս , խելամուտ առնել անկման նոցա և կանգնելոյ : Առերք զի և հանդերձելոյ դիպաց անգամ կան խասաց գուշակս : Արոյն ճառից պէտք էին արդեօք զպատմութեան առաւելութենէ խօսել , մանաւանդ զազգայնոյն , որ օրինակաւ հաւուց իւրոյ և նախնեաց զառաքինութիւն սիրելի նկարիցէ , և զխոտս մոլութեանց ատելի :

Իսկ թուաբանական և երկրաչափական գիտութիւնք հանդերձ բազում և մեծամեծ օգտիւք 'ի պէտս կենաց աշխարհիս , 'ի ճարտարութիւն քաղաքականութեան , յաւելուն և կորով մտաց դիւրաւ հասու ճմարտութեանց լինել' որ ամենակարեւորն է յամենայն 'ի գիտութիւնս և վայելուչ ողջոյն կենաց մարդոյ :

Այսպէս ընդ աստիճանս իմն 'ի վեր ելեալ գիտութեամբք պիտանեօք 'ի կատարելութիւն մարդոյ' հասանեմք 'ի բնաբանական և 'ի բնազանցական գիտութիւնս . յորոց բնաբանութիւն ածէ մեզ զառաջեալ զհրաշալիս բնութեան զբազմազանս գեղեցիկ տեսարանաւ 'ի հանդէս , և բնազանցութիւն զմարդոյ և զնորին արարչի և տիեզերաց զկատարելութիւնս մեզ ուսուցանէ : Սին աստուածօրէն ճոխանալ տայ մեզ 'ի վերայ բռնաւորագունից անգամ տարերաց . զհուր ընկճեալ և նորին հլու արբանեկութեամբ ընդ ծով վարգել և ընդ ցամաք . զօգս խոնարհել և ընդդէմ մարմնոց ծանրութեան ընդ այն նաւարկել առանց թեւոց . և յանդգնել իսկ 'ի ձեռանէ բնութեան զշանթից յափշտակել կայծականց զօրութիւն : Արկորդն գիտութիւն աստուածուսոյց և մարդուսոյց . թէպէտ զԱստուած յաղօտաւ ճաճանչ յեութեան իւրում և յանիւմանալի միութեանն նկարէ ահաւոր 'ի մահկանացու միտս մարդոյ , սակայն 'ի խնամողականն , հայրենին , յարդարն և

'ի մարդասէր ազդեցութիւնս իւր քաղցրայուշ արարածոց իւրոց սփոփական և մխիթարիչ : Բնաբանութիւն ոչ արտաքին կեղեկանօք իրաց շատացեալ , խորամուխ 'ի ներքս լինի , և յաշխարհի զայլ բազմութիւ աշխարհս , և 'ի տիեզերիս զայլ տիեզերս մեզ ցուցանէ : Արոյնպէս և բնազանցութիւն' ընդ կաւեղէն յարկաւ մարդոյս ուսուցանէ նշոյլ ինչ աստուածութեան բնակեալ , 'ի շնչոյ նորա աստուածազրոյմ արարած , ինքնատէր ազատութեամբ ճոխացեալ : Ազգանն անգէտ' բայց զի յունչէ եղև , այլ վախճանին գիտակ' զի անմահ է և յաւիտենական : Սիով բանիւ , երկօքին այսօքիկ գեղեցիկ համառօտութիւնք մարդկայնոյ վայելուչ գիտութեանցն :

Իսոսա որպէս յայլ ամենայն ուսմունս ճմարտութիւն խնդրեալ' զԱստուած և զմարդ , զայլ ամենայն ընդունայն տեղեկութիւնս' ժամաւաճառ զբօսանս մտաց հաւատամբ և վայրապար սեթեթութիւ : Սակայն պատուեմք և զգեղարուեստս' որ յետ նիւթականին կենաց հայթ հայթելոյ' մասն է դաստիարակութեան , զմտաւորական հանճար մարդոյ ընդ ձեռացն ճարտարութեան գեղեցիկս զուգորդելոյ' ցուցանել զնորայն գերազանցութիւն և յայսմ :

Սիով բանիւ , մանկութեան բուրաստանս համարիմք զվարժոցս դաստիարակութեան տղայոց , յորս մատաղ տունկք առաքինութեան նոցա մեծախնամ մշակին , մոլութիւնք կոճոպեալ քանցին , և ամենայն փոյթ զնոցանէ ոչ պակասին երբեք : Այլ աւաղ , զի է երբեք որ 'ի բուրաստանէս փոխատրնկեալ յաշխարհ , խորշակք փորձութեց աշխարհի անպատասպար գտեալ զնոսա և հեռի 'ի ձեռաց և 'ի խնամոց մշակին թառամեալ ցամաքեցուցանեն : Այլ մարթ է և կանխագուշակ աղէտիցս դարման տանել խորագոյնս տարածելով զարմատս առաքինութեան և երկիւղածն բարեպաշտութեան :

Այս է ահա ձեր պայման կենաց , ջանասէր մանկունք , այժմէն ասեմ զարմատս առաքինութեան 'ի խոր ձգել

պարզամիտն հլուականութեամբ ձերով, զի 'ի ժամանակի մըրկելոյ բնութեան հեղեղացն անասան կացջիւր : Բայժմէն պարտիք հիմն դնել ձերոց երիտասարդ կենացն , այրութեան հասակի և ծերութեան և հանդերձելոյն իսկ : Եթէ ոչ կանխեալ տնկիցէք զառաքինութեան բոյսս՝ ոչ երբէք ծառացեալ նոյին 'ի հովանին վայելիցէք 'ի տօթաժամու փորձանաւոր աւուրցն և ջերմաջերմ կրից , և ոչ գտջիք հանգիստ 'ի խոնջ վաստակեալ հասակին : Բնայնի ժամանակ է սերմանելոյ և հնձելոյ . առանց սերման , չիցեն և հունձք : Եւսասեալ էանց զձեօք տղայութեան տխեղծ անբանական հասակ . թէպէտ 'ի մանկութեան ցարդ , այլ մանուկ զոլ մօտվարժ և ոգւոյ բարւոյ հանդիպել՝ անվրէպ ի մաստութեան է սկիզբն և նշանակ : Երջանիկ ամբ և ըղձագոյն ժամանակ , մինչև 'ի վերայ հասեալ հոգք և տաղտապանք զնիւթական կենաց , մինչև զգացեալք կարիք մարդկութեան խոջք և խութք զօրաւորք : Եւս ձեզ ասպարէզ արութեանց , յորում 'ի վարձ և 'ի յաղթանակ կշռին ձեզ առաքինութեց գեղեցիկ շարք , իմաստութիւն հանձարոյ , համբաւ բարի , սիրելի և ցանկալի լինել և Եստուծոյ և մարդկան . և զայս և զայն կեանս յաւէտ երջանկացուցանել :

Երացարուք առաքինիք , չթողուլ անցանել զձեօք և ոչ վայրկեան մի ժամու , յորմէ կազմին և ժամք և աւուրք և եօթնեակք և ամիսք և ամբ և ողջոյն իսկ ընթացքամաց դաստիարակութեան ձերոյ , և ապագայ կեանք : Եւ մի լիցի ձեզ 'ի վախճանի ամացն զսխուր աչադարձուցեալ 'ի թիկունս չտեսանել այլ ինչ քան զկորուստ ժամանակի անպատու և անշահ , ամօթ ծանր և ապաշաւ վայրապար : Եւ ակնկալութիւն յետս դարձի , և ոչ կրկին ընդ նոյն անցանելոյ յոյս : Եւ քաւ յինէն , որդեակք , զայսպիսիս զձէնջ խիթալ , ուր տարեկան ճիգն ձեր և փոյթ գովելի , ապառնեացն ամաց հաւատոյս մեզ տայ : Եւ արդէն թուիմ տեսանել զվեցամեան

դաստիարակութեանս ժամանակ 'ի զլուխ հասեալ , և զձեզ քաջահմուտս թէ զինչ մարդն իցէ որ 'ի ձեզ բարձեալ տանիք . զինչ գործոց նորա սահման , և զոր խորհուրդ խորհեցաւ զմանէ Տէր : Եւս հետեւ միտք բարձրախոհք և ոգիք աստուածամերձք , ճշմարիտ քրիստոնեայք և աստուածազաւակք , զառաքինութիւն ընդ լուսաւոր գիտութեան զուգորդեալ հայրենեաց և ընտանեաց ձերոց ընծայեջիւր : Եւս հետեւ 'ի ձեզ 'ի միտ առցէ աշխարհ թէ մարթ է զգիտութիւն ընդ խոնարհութեան լծորդել . ձեօք հաւաստեսցի թէ չէ յանհնարիցն ընդ աշխոյժ պատանկութեան 'ի մի զուգել զխոհական գործունէութիւն . ձեօք տեսցի թէ հայրենասիրութիւն , մարդասիրութիւն և սէր ընկերին քրիստոնէական են առաքինութիւնք . 'ի ձէնջ տգիտութիւն ընդ կանխալ մուրութեանց տեղի տուեալ փախչիցի , 'ի ձեզ , որդեակք , քրիստոսական կրօն գտցէ իւր նեցուկ և ջատագովս , Եստուած զփառս , և տուն Եւսթիթարայ զսփոփանս :

Տ . Ա . ՃԱՐ .

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Պարագաններու վրայ տեղեկութիւն :

Գ . ՊԵՐԴԱՄՈՆ : — Եւսմենէս և Եւտաղոս Պերգամոյի թագաւորները Եւգիպտոսի Պտղոմեանց փառացն ու մեծագործութեանցը հաւասարել ջանալով՝ զրատուն մը կանգնեցին որ հին պատմութեանց մէջ շատ երևելի է , և ըստ երեցն Պլինիոսի մէջը 200,000 հատոր գիրք կայ եղեր : Եւսփայլել Եւղադերրանոս գիտնականը կը պնդէ թէ Պերգամոնի առման ժամանակ այս զրատունն ալ այրեր է , բայց Պլինիոս և ու